انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا

جلد پهريون

(الف کان ب)

چيف ايڊيٽر ۽ نگرانِ اعليٰ

پروفيسر ڊاڪٽر فهميده حسين

سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد، سنڌ.
2009ع

سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي اشاعتي سلسلي جو ڪتاب نمبر 136

سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جا سڀ حق ۽ واسطا قائم

ڪتاب جو نالو:	انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا (جلد پهريون)
ڇاپو پهريون:	آگسٽ 2009ع
ڇپيندڙ:	پروفيشنل پرنٽرز حيدرآباد، سنڌ
ڇپائيندڙ:	سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد، سنڌ
تعداد:	2000
مُلهه:	-/750 روپيا

انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا جو جلد پهريون، سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي سيڪريٽري، تاج جويي، اداري جي آفيس، حيدرآباد، سنڌ مان ڇپائي پڌرو ڪيو.

Catalogue Reference
Encyclopedia Sindhiana: Vol:I
Sindhi Language Authority,
Hyderabad, Sindh, Pakistan
ISBN 696-8194-10-X

Encyclopedia Sindhiana: Volume: I

(All Rights reserved with Sindhi Language Authority, Hyderabad, Sindh)

First Edition:	August, 2009
Quantity:	2000
Price:	Rs. 750/-
Printed by:	Professional Printers, Hyderabad, Sindh
Published by:	Taj Joyo, Secretary, Sindhi Language Authority, National Highway, Hyderabad, Sindh
	Phone: 92-22-9240050/53 Fax: 92-22-9240051
Website:	www.sindhila.org E-mail: sindhila@yahoo.com, sindhianacell@gmail.com

چيف ايڊيٽر ۽ نگرانِ اعليٰ

پروفيسر ڊاڪٽر فهميده حسين

ايڊيٽر ۽ نگران

تاج جويو

محقق ۽ مؤلف

شيخ محمد اسماعيل مرحوم

پراجيڪٽ ڊائريڪٽر

بدر ابڙو

ريسرچ آفيسرَ

محمد عثمان ميمڻ - خير محمد بلوچ

ٻانهن ٻيلي

خالد آزاد - خان محمد جروار

شوڪت چاچڙ - صفدر حسين ميرزا

ايڊيٽوريل بورڊ

محمد ابراهيم جويو

ڊاڪٽر غلام علي الانا

امداد حسيني

پروفيسر ڊاڪٽر الله رکيو ٻٽ

پروفيسر ڊاڪٽر شمس الدين تنيو

پروفيسر ڊاڪٽر سرفراز احمد ڀٽي

ريسرچ فيلو، ريسرچر ۽ ڪارڪن

ستار بلوچ	-	خان محمد جروار
شوڪت چاچڙ	-	صفدر حسين ميرزا
مارئي 'پريت' عباسي	-	رياض خاصخيلي
نعيم قادري	-	احسان علي لغاري
زاهد اوٺو		خدا بخش چانهيو
گلشن لغاري	-	عنبرين خاصخيلي
علي نواز آريسر	-	مولابخش قمبراڻي
عامر پيٽي	-	مهوش ميمڻ
شاهنواز نهڙيو	-	مانجهي هنگورجو
قربان علي شيخ	-	اختيار پيٽي
نوشابہ بلوچ	-	سنڌو سولنگي
غلام عباس ساجد سومرو		شيرين زنئور

ڪمپيوٽر آپريٽر

اسدالله پيٽو
ظفر جميل ملڪاڻي
حسين احمد ميمڻ
محمد بخش پينگر

فوٽوگرافي

ڪاشف قاضي
ممتاز علي موجائي
شوڪت شاهاڻي

ڪمپيوٽر پروگرامر

انيس ڪاڪا

گرافڪس

اسدالله پيٽو
تولارام سوٿهڙ
محمد بخش پينگر
محمد رمضان ٽُرڪ
نظير احمد چانڊيو

ضلعي وار محقق ۽ فيلڊ ڪارڪن

ڪراچي

1. ملاحت ڪليم شيرواني، (ڪراچي يونيورسٽي)
2. مظفر ميمڻ (لياري)
3. پروفيسر عبدالرحيم راولاڻي (ميمڻ ڳوٺ)

حيدرآباد

1. پروفيسر ڊاڪٽر غلام حسين پناڻ (حيدرآباد)
2. محمد حسين ڪاشف (چمبڙ)
3. سهيل سانگي (حيدرآباد)
4. ذوالفقار علي قريشي (حيدرآباد)
5. آسي زميني، (ٽنڊو قيصر)
6. مراد علي شاهه بڪيرائي، (بڪيرا شريف)
7. محمد يامين شورو (مسڻ وڏي)
8. زيب نظاماڻي (حيدرآباد)

بينظير آباد (نواب شاهه)

1. ڊاڪٽر عبدالرسول قادري (دڙي مگسي)
2. محمد صديق منگيو (سڪرنڊ)
3. ڊاڪٽر غلام محمد ڏاهري (سڪرنڊ)

سانگهڙ

1. عبدالله خان ورياهه، مرحوم (ٽنڊو آدم)
2. ڊاڪٽر عزيز انصاري (ٽنڊو آدم)
3. محمد خان ٻرڙو (ٽنڊو آدم)
4. عاجز منگي (سانگهڙ)
5. استاد نظاماڻي (سانگهڙ)
6. محمد حسين وساڻ (سانگهڙ)
7. الهورايو اداسي ڀهڻ (جهول)

ٺٽو

1. ڊاڪٽر محمد علي مانجهي (ٺٽو)
2. ڊاڪٽر اشرف سمون (راڄو نظاماڻي)
3. عبدالله گنڌرو مرحوم (سونڊا)
4. رسول بخش درس (جهمپير)
5. نبي بخش پريمي (جهرڪ)
6. حافظ حبيب سنڌي (چوهڙ جمالي)
7. مظفر بخاري (ٺٽو)

نوشهروفيروز

1. راشد مورائي (مورو)
2. حافظ محمد بخش خاصخيلي (نوان جتوئي)
3. عبدالله خان جيسر (لليا پتڻ)
4. شمشاد احمد سومرو (مورو)
5. محمد پناهه ڦرڙو (خانواهڻ)
6. ادريس جتوئي (نوان جتوئي)
7. مخدوم غوث محمد گوهر (ڪوٽڙي ڪبير)
8. اصغر پٽي (نوشهروفيروز)

الهڏنو ’محبتي‘ ملاح (مورو)

آصف منياڻوي (منياڻي)

گدا حسين خاصخيلي (نوان جتوئي)

لاڙڪاڻو

1. ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ (آريجا)
2. ڊاڪٽر ميمڻ عبدالغفور سنڌي
3. ڊاڪٽر شاهنواز سوڍر، مرحوم
4. سرڪش سنڌي
5. سرمد چانڊيو (قمبر علي خان)

جيڪب آباد

1. ڊاڪٽر داد محمد ’خادم‘ بروهي
2. ڊاڪٽر غلام نبي سڏايو
3. آغا محمد اسماعيل پٺاڻ

ٿرپارڪر

1. شيامداس ’جوشي‘ (مٺي)
2. سرڳواسي سنپو هميراڻي (ڳوڙهيار)
3. سرڳواسي من موهن گياني (اسلام ڪوٽ)
4. حاجي محمد دل (مٺي)
5. پارومل امراڻي سوٿهڙ (ڇيلهار)
6. دليپ ڪوٺاري (مٺي)
7. دولترام ڪتري (مٺي)
8. آزاد سميجو (ڇاڇرو)
9. حاجي محمد ڪنڀر (اسلام ڪوٽ)

دادو

1. سيد حاڪم علي شاهه بخاري (دادو)
2. محمد عثمان ميمڻ (دادو)
3. الهنواز رڪٽائي، مرحوم (دادو)
4. آزاد انور ڪانڌڙو (ميهڙ)
5. عزيز رانجهاڻي (جوهي)

گهوٽڪي

1. سيد اختر شاهه بخاري

خيرپور

1. ڊاڪٽر تنوير عباسي (خيرپورميرس)
2. خادم عباسي (اڳڙا)
3. شوڪت نوناري (خيرپورميرس)

ڄام شورو

1. پروفيسر ڊاڪٽر نور افروز خواجه
2. پروفيسر ڊاڪٽر رفيعه احمد شيخ (دادو)

ميرپورخاص

1. فقير بشير احمد لغاري (ڏگهڙي)
2. ملڪ محسن خاصخيلي (ميرپورخاص)
3. علي حسن چانڊيو (ميرپورخاص)
4. گلشن لغاري (ميرپورخاص)

عمرڪوٽ

1. ڊاڪٽر اسد جمال پلي (خانصاحب عطا محمد پلي)
2. پريتم پياسي (صوفي آباد)

سکر

1. ممتاز بخاري (سکر)
2. پروفيسر مسز شاهجهان قريشي (سکر)

شڪارپور

1. نقشناياب منگي
2. ’آدرش‘

تصويرون مهيا ڪندڙ

در محمد ڪمال - محمد قاسم ماڪا
نصير مرزا - نفيس احمد ناشاد
بدر ابڙو - اشتياق انصاري
سهيل سانگي - حسين چانڊيو
ذوالفقار علي قريشي - مراد علي شاهه بکيرائي
محمد عثمان ميمڻ - تاج جويو

تصويرن، ڪتابن ۽ ٻئي مواد لاءِ ماخذ ادارا ۽ لائبريريون

سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جو انفرميشن، رسورس ۽ ڊيٽابيس سينٽر
شمس العلماءِ علامه ڊاڪٽر دائود پوٽو لائبريري، حيدرآباد
سنڌ ميوزيم ، حيدرآباد
انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو
علامه آءِ.آءِ. قاضي لائبريري، سنڌ يونيورسٽي، ڄام شورو
قاسميه لائبريري، ڪنڊيارو
الڪبير اڪيڊمي، ڪوٽڙي ڪبير، ضلعو نوشهروفيروز

ذاتي لائبريريون

پروفيسر ڊاڪٽر غلام علي الانا جي لائبريري
شيخ محمد اسماعيل جي لائبريري
پروفيسر ڊاڪٽر الهرکئي ٻٽ جي لائبريري
بشير احمد هيسباڻي (نوابشاهه) جي لائبريري
خاڪي جويي جي لائبريري
تاج جويي جي لائبريري

مالي مددگار

ثقافت ۽ سياحت کاتو، حڪومت سنڌ
پلاننگ ۽ ڊيولپمينٽ کاتو، حڪومت سنڌ
عبدالحميد آخوند (اڳوڻو سيڪريٽري، ثقافت ۽ سياحت کاتو، حڪومت سنڌ)
صدرالدين هاشواڻي (اسلام آباد)
سيد جلال محمود شاهه (اڳوڻو ڊپٽي اسپيڪر، سنڌ اسيمبلي)
ڊاڪٽر عبدالرحمان ميمڻ (اڳوڻو وائيس چانسلر، مهراڻ يونيورسٽي آف انجنيئرنگ ائنڊ ٽيڪنالاجي، ڄام شورو)
ڊاڪٽر نذير احمد مغل (اڳوڻو وائيس چانسلر، سنڌ يونيورسٽي، ڄام شورو)
ڊاڪٽر سيد اي.او شاهه (اڳوڻو ڊائريڪٽر، ڪليئرنٽ لميٽيڊ، ڄام شورو)
نور احمد شيخ (اڳوڻو چيئرمئن، چيمبر آف ڪامرس، لاڙڪاڻو)
عبدالحئي پليجو (زميندار، ٻنون، ضلعو ٺٽو)
پروفيسر عبدالسلام خواجه (مبارڪ ڪالوني، حيدرآباد)
ڊاڪٽر گلشن عبدالسلام خواجه (مبارڪ ڪالوني، حيدرآباد)
محمد عثمان منگي (سرپرست اعليٰ، سنڌ ماڻڪ موتي تنظيم)

اشاعتــي نـگـران

امين لغاري

ڊائريڪٽر، پبليڪيشن ۽ پراڊڪشن بيورو،
سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد، سنڌ.

اُنهن بزرگن ۽ ڏاهن

جي ناليِ،

جن سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جو

خواب ڏٺو،

۽ اڄ

اُهو

ساڀيان روپ

وٺي چڪو آهي.

ناشر پاران

سنڌي لئنگئيج اٿارٽي۔ هڪ اهڙو ادارو جنهن جو خواب اسان جي ڏاهن بزرگن ڏٺو ۽ اُن جي خاڪي ۽ بنيادي مقصد کان سواءِ اُن جي مول متن جو ڊرافٽ ٺاهي، وقت جي حڪومت کي پيش ڪيو. ان عمل ۾ سنڌي ٻوليءَ جا جيڪي سڄڻ شامل هئا، تن ۾ نمايان هئا: سائين **محمد ابراهيم جويو**، سائين **حسام الدين راشدي**، سائين **غلام مصطفيٰ شاهه** ۽ سائين **سراج الحق ميمڻ**. پوءِ اهو ڊرافٽ سنڌ جي عالمن، اديبن ۽ دانشورن هڪ ٺهراءَ جي صورت ۾ منظور ڪيو، جنهن کي سائين غلام مصطفيٰ شاهه، 14 سيپٽمبر 1981ع تي اڳوڻي گورنر ۽ سينئر وزير مير رسول بخش خان ٽالپر کي پيش ڪيو.

1972ع وارو سنڌ ائڪٽ، سنڌي ٻوليءَ جي سکيا، ترقيءَ ۽ استعمال، بابت هو، جنهن کان پوءِ سنڌ (ترميمي) ايڪٽ 1990 (سنڌي ٻوليءَ جي سکيا، ترقي ۽ استعمال) جي صورت ۾ منظور ٿيو جن موجب قومي ٻوليءَ جي حيثيت کي قائم رکندي، سنڌ ۾ لازمي طور سنڌي ٻوليءَ جو استعمال، سرڪاري ٻوليءَ طور قبول ڪيو ويو. انهيءَ ائڪٽ تحت سنڌ حڪومت صوبي ۾ ڪو بورڊ، اڪيڊمي يا اٿارٽي قائم ڪري، ٻوليءَ کي فائدو ڏئي ٿي سگهي. ڪجهه سالن کان پوءِ جڏهن ادارو قائم ڪرڻ جو وقت آيو تہ سنڌ ايڊيوڪيشن ڊپارٽمينٽ، 26 جون 1990 تي خط نمبر SO(E-1)4/49(MISC)89 جاري ڪيو جنهن ۾ اٿارٽيءَ جي بجاءِ **”سنڌي لئنگئيج ڊولپمينٽ بورڊ“** ٺاهي، ان جو چيئرمئن جناب سراج الحق ميمڻ کي بنائڻ جو اعلان ڪيو. ان وقت سنڌ جو وزيراعليٰ ڄام صادق علي هو، جنهن سنڌ جي چونڊيل حڪومت جي جاءِ ورتي، محترمہ شهيد بينظير ڀٽو ۽ سندس ساٿين خلاف رڻ ٻاري ڏنو هو ۽ سنڌي ماڻهو ڪانئس خوش ڪونہ هئا. ان ماحول ۾ ماڻهن جون دليون کٽڻ لاءِ اهو اعلان ڪيو ويو هو.

سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جو خيال پيش ڪرڻ وارن بزرگن کي اول تہ اٿارٽيءَ بدران بورڊ ٺاهڻ تي اعتراض هو، ٻيو ڄام صاحب جي نيت تي اعتبار ڪونہ هو. سراج الحق ميمڻ، ڄام حڪومت ۾ ڪوبہ عهدو قبول ڪرڻ کان انڪار ڪيو ۽ اهڙو اخباري بيان بہ ڪڍيو.

ان کان پوءِ 1991ع ۾ ٻيهر اهڙو اعلان ڪري، ان کي **سنڌي لئنگئيج اٿارٽي** بنايو ويو جنهن جو پهريون چيئرمئن سنڌ جي عظيم اسڪالر، **ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ** کي بنايو ويو جنهن ڪراچيءَ بدران حيدرآباد ۾ اُن جي مرڪزي آفيس قائم ڪئي ۽ موجوده بلڊنگ جو بنياد وڌو.

سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جا جيڪي مقصد طئي ٿيل هئا، تن ۾ **انسائيڪلوپيڊيا ۽ دفتري لغت** جهڙن حوالاجاتي ڪتابن جي تياري ۽ اشاعت کي اهميت ڏنل هئي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ان جي بنيادي پڪيڙ جو ڪم ڪيو، ان کان پوءِ 1994 کان 1998 دوران مقرر ٿيل مختلف چيئرمنن، ان سلسلي ۾ ڪجهه ميٽنگون ضرور ڪوٺايون هيون ۽ **ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ** کان انسائيڪلوپيڊيا جو خاڪو بہ ٺهرايو ويو هو پر عملي ڪم اڳتي وڌي ڪونہ سگهيو.

1998-99ع ۾ **ڊاڪٽر غلام علي الانا**، اٿارٽيءَ جو چيئرمئن ۽ **تاج جويو** سيڪريٽري مقرر ٿيا تہ انهن ثقافت ۽ سياحت کاتي، حڪومت سنڌ جي ان وقت جي سيڪريٽريءَ محترم عبدالحميد آخوند جي صلاح ۽ سهڪار سان هڪ باقاعدي **”انسائيڪلوپيڊيا ريسرچ سيل“** ٺاهي، محترم **خير محمد بلوچ** ۽ ڪجهه ٻين ڪارڪنن کي مقرر ڪيو ۽ مختلف ضلعن ۾ نمائندا پڻ مقرر ڪيا. ڪجهه سؤ داخلائون گڏ ٿيون، پر ڪم جي رفتار کان مطمئن نہ هئڻ سبب سنڌ جي هڪ بزرگ استاد ۽ محقق سائين **شيخ محمد اسماعيل** کي ان سيل جي انچارج ٿيڻ لاءِ راضي ڪيو ويو ۽ هڪ ايڊيٽوريل بورڊ پڻ مقرر ڪيو ويو.

جنهن ۾ هيٺيان ايڊيٽر مقرر ڪيا ويا:

(1) محمد ابراهيم جويو، (2) ڊاڪٽر فهميده حسين، (3) امداد حسيني، (4) ڊاڪٽر الهرکيو ٻٽ، (5) ڊاڪٽر شمس الدين تنيو

ڊاڪٽر صاحب جي دور ۾ انسائيڪلوپيڊيا جو **'الف کان پ'** تائين حرفن تي مشتمل پهريون جلد تيار ٿيو جنهن جي ڇپائيءَ لاءِ جناب حميد آخوند فنڊ به ڏياريا. ڊاڪٽر الانا صاحب ڪجهه مخير حضرات کان به مدد ورتي، پر ان وقت تائين سندن مدو اچي پورو ٿيو ۽ اها انسائيڪلوپيڊيا رولڙي جو شڪار ٿي وئي، بلڪ ائين چئجي ته ان جي اشاعت جو ڪم، جيڪو **هيرالڊ پبليڪيشنز ڪراچي** شروع ڪرڻ واري هئي، ان کي روڪايو ويو. شيخ محمد اسماعيل جي وفات کان پوءِ ته اهو سيل به بند ٿي ويو ۽ ان جا ڪارڪن ٽڙي پکڙي ويا ۽ تيار ٿيل مواد به وڏيءَ حد تائين غائب ٿي چڪو هو. جيتريقدر **دفتري لغت** جي تياريءَ جو ڪم هو ته اهو گهڻو پوءِ شروع ٿيو ۽ جناب عبدالقادر جوڻيجي جي دور ۾ ان جا فنڊ به جاري ڪيا ويا. ان لغت لاءِ ڪٿيل خرچ ته پورو ٿي چڪو هو پر اڃا گهڻو ڪم رهيل هو.

28 مئي 2008 تي اٿارٽيءَ جي چيئرپرسن طور اها ذميواري مون تي آئي ته اٿارٽيءَ جي ٻين سمورين رٿائن، سيمينارن، ورڪشاپن، ڪانفرنسن ۽ اشاعتي ڪمن سان گڏ ضروري سمجهيم ته **انسائيڪلوپيڊيا** ۽ **دفتري لغت** واري رهيل ڪم کي به اڳتي وڌائجي. ڊاڪٽر الانا صاحب ۽ اڳوڻن ايڊيٽرن سان گڏجاڻي ڪري، انسائيڪلوپيڊيا واري سيل کي ٻيهر فعال ڪيوسين. ٽڙيل پکڙيل مواد جي ڳولا ڪري، جمع ڪيو ويو ڇاڪاڻ جو تيار ڪيل جلد جو آخري مسودو گم هو ڪمپيوٽرن مان مواد ڊليٽ ٿيل هو ۽ رڳو هڪ اڻپورو ۽ اڻ ايڊٽ ٿيل ڪچو ڊرافٽ مليو جنهن کي بنياد بنائي ٻيهر ايڊٽ ڪرائي، داخلائن ۾ سڌارا (update) ڪيا ويا. انهيءَ دوران نومبر ۾ محترم تاج جويو اٿارٽيءَ جو ٻيهر سيڪريٽري مقرر ٿي آيو. هن رٿا تي اڳ ۾ منهنجو هڪ ايڊيٽر طور ڪم ڪيل هو ۽ تاج جويو اڳوڻي سيڪريٽريءَ طور هن رٿا جو حصو رهيو هو اُن ڪري هن رٿا جي نوعيت، اهميت ۽ افاديت کان اسان ٻئي چڱيءَ ريت واقف هئاسين، سو هن رٿا کي ترجيحي بنيادن تي هٿ ۾ کنيوسين. بعد ۾ ڪم جي رفتار ۽ معيار کي اڃا به بهتر ڪرڻ لاءِ محترم **بدر ابڙي** کي ان جو انچارج بڻائي، محترم **محمد عثمان ميمڻ** کي ريسرچ آفيسر جا فرائض سونپيا ويا. مسودو تيار ٿيڻ کان پوءِ اسان (ٻنهي چيئرپرسن ۽ سيڪريٽريءَ) پنهنجا منصب وساري، عام ڪارڪن بڻجي، ڏينهن رات هڪ ڪري مواد جي ايڊيٽنگ ۽ پروفنگ ڪئي ۽ آخري پڙهڻيون ڏنيون- ائين هي جلد توهان جي هٿن تائين پهتو آهي، ان ۾ جيڪڏهن ڪي شيون رهجي ويون آهن ته انهن کي ٻئي ڇاپي ۾ ضرور آڻينداسين، ڇو ته انسائيڪلوپيڊيائن ۾ اهڙي گنجائش هميشه هوندي آهي ۽ انهن کي وقت سان گڏ وڌايو پڻ ويندو آهي.

هن جلد ۾ اسان اهو مهاڳ به شامل ڪري رهيا آهيون، جيڪو سائين ڊاڪٽر غلام علي الانا، اُن وقت لکيو هو جڏهن پاڻ پهريون جلد تيار ڪرايو هئائين، ته جيئن تاريخ جي درستي ٿئي ۽ ڪين سندن محنتن جو ڪريڊٽ ملي. مرحوم شيخ محمد اسماعيل جي ڪم جي مڃتا پڻ ڪرڻ جڳائي، جنهن لاءِ چون ٿا ته سڄو ڏينهن ۽ شام جو دير تائين ڪارڪنن سان گڏ تحقيقي سيل ۾ ويٺو نور نچوئيندو هو.

آءٌ هن رٿا تي ڪم ڪندڙ سمورن اڳوڻن ۽ موجوده ڪارڪنن جي بيحد ٿورائتي آهيان، جن هن جلد جو شايع ڪرائڻ ممڪن بڻايو. اميد ته پڙهندڙ هن جلد کي پسند ڪندا ۽ ان مان لاڀ حاصل ڪندا. ان سان گڏ اسان کي پنهنجي قيمتي راين کان پڻ آگاهه ڪندا ته جيئن باقي جلدن تي، انهن جي روشنيءَ ۾ وڌيڪ تيز رفتاريءَ سان ڪم ڪري سگهجي، جيڪي جلد پڻ تمام جلد پڌرا ڪرڻ جي اميد آهي.

ڊاڪٽر فهميده حسين -

ڊاڪٽر غلام علي الانا جو لکيل مهاڳ

(جيڪو 2001ع ۾ لکيو ويو هو)

مولىٰءِ ڪريم جا ڪروڙين احسان، جنهن سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ کي اها سوڀ بخشي آهي، جو اڄ سنڌ وطن ۽ سنڌي زبان جي هڪ تمام اهم رٿا، **’انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا‘** جو هيءُ پهريون جلد، پڙهندڙن جي مبارڪ هٿن تائين ڪاميابيءَ سان پهچائي رهي آهي.

دراصل، سنڌي زبان جي تاريخ ۾ هيءُ هڪ اهم ۽ املهه شهپارو آهي، جنهن لاءِ سنڌ جو عوام صدين کان انتظار ڪري رهيو هو. سنڌ جي عالمن، فاضلن ۽ ماهرن، هن شهپاري ۽ املهه ڪتاب جي مرتب ڪرڻ ۽ شايع ڪرڻ جو ارادو ته آزاديءَ کان به ڪافي اڳ واري عرصي ڌاري ڪيو هو، پر ڀاڳ جي ڳالهه آهي، سڀ ڪنهن جو پنهنجو پنهنجو نصيب آهي، هن شهپاري جي مڪمل ڪرڻ جي سعادت سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي چيئرمئن جي حيثيت ۾ مون کي ۽ منهنجي ساٿين کي نصيب ٿي آهي، جنهن لاءِ هن جهان جي مالڪ جا ڪروڙين ڪرم ۽ الاهي احسان!

هن تاريخي ڪتاب جي پهرئين جلد جي پهرئين ڇاپي جو هيءُ مهاڳ لکندي، جيڪا خوشي آءٌ محسوس ڪري رهيو آهيان ۽ جيڪا مسرت منهنجا ساٿي محسوس ڪري رهيا آهن، اُن جو اندازو فقط اسان سيني کي ئي آهي. اداري اندر منهنجن ساٿين ۾ محترم تاج جويو، محترم عبدالرحمان ميمڻ، محترم امين محمد لغاري، محترم خير محمد بلوچ، محترم محمد اسماعيل شيخ، محترم رياض احمد خاصخيلي، محترم فيض محمد پتافي، محترم سخاوت علي جتوئي، محترم حسين احمد ميمڻ، محترم ابراهيم ڪنڀر، محترم فدا حسين سومرو، محترم هارون عباسي، محترم بخشل شاهه، محترم ڪريم پاشا، محترم خالد جتوئيءَ، محترم ظفر جميل ملڪاڻيءَ، محترم اسدالله پٽي کان سواءِ ٻيا به ڪيترائي ننڍا توڙي وڏا ڪارڪن شامل آهن، جن سيني گڏجي، خلوص نيت سان هڪ ٽيم جي حيثيت ۾، مون سان ساٿ ڏنو ۽ هن پروجيڪٽ لاءِ محنت ڪئي، جنهن لاءِ رب ڪريم ئي کين اُن جو اجر ڏيندو. هن اهم رٿا جي صرف پهرئين جلد جي تياريءَ ۽ پريس لاءِ آخري مسودي تيار ڪرڻ ۾ انهن ساٿين، ايڊيٽرن، ضلعي ۽ فيلڊ ڪارڪنن کي به سال لڳي ويا.

منهنجن ساٿين جي مشوري سان، هن پروجيڪٽ جو نالو **’انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا‘** تجويز ڪيو ويو، جيتوڻيڪ هن کان اڳ هن پروجيڪٽ لاءِ ’انسائيڪلوپيڊيا سنڌيڪا‘ نالو سوچيو ويو هو. هيءَ ’انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا‘ بين الاقوامي اصولن کي سامهون رکي تيار ڪئي وئي آهي. هن پروجيڪٽ لاءِ ٽن جلدن جي رٿا ٺاهي وئي آهي. في الحال هن رٿا جو پهريون جلد پڙهندڙن جي هٿن ۾ آهي.

جيئن ته هيءَ رٿا، سنڌي ادبي بورڊ جي 1940ع ۾ قيام ۽ 1951ع واري نئين تشڪيل واري زماني ۾، اسان جي ڏاهن جي رٿائن ۾ شامل هئي، پر سنڌي ادبي بورڊ، ون يونٽ جي قيام کان پوءِ، پنهنجين رٿائن تي پوريءَ طرح عملي قدم کڻي نه سگهيو. اُن وقت سنڌي ادبي بورڊ جا، چارٽ موجب، هيٺ ڏنل پروگرام هئا:

(الف) جامع سنڌي لغات

(ب) سنڌي لوڪ ادب کي سهيڙڻ جي جامع رٿا

(ت) دور وار سنڌ جي سياسي تاريخ جي ترتيب

(ث) سنڌي ادب جي تاريخ لکائڻ

(ج) سنڌي ويا ڪرڻ کي اشاعت هيٺ آڻڻ

(ح) سنڌي ٽائيپ رائيٽر تيار ڪرائڻ
(خ) سنڌي انسائيڪلوپيڊيا تيار ڪرائڻ

سنڌي ادبي بورڊ انهن پروگرامن مان فقط ٽن پروگرامن کي هٿ ۾ کڻي سگهيو جن مان به سنڌ جي تاريخ وارو پروگرام اڌ ۾ رهجي ويو ۽ سنڌي انسائيڪلوپيڊيا واري رٿا لاءِ ته بورڊ اڃا ڇُري به نه سگهيو.

مون کي حيراني آهي ته هن رٿا جي نالي سان ڪوبه پروگرام انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جي پروگرامن ۾ شامل نه ڪري سگهياسين، نه ته سنڌالاجيءَ تمام سنا ۽ وڏا پروگرام شروع ڪيا هئا.

تاريخ 20 جولاءِ 1998ع تي مون کي سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي چيئرمئن مقرر ڪرڻ جو نوٽيفڪيشن ڪيو ويو. 22جولاءِ 1998ع تي چارج وٺڻ کان پوءِ، هن اداري ۾ ڪم ڪندڙ ڪارڪنن سان مون، 23 جولاءِ 1998ع تي پهرين گڏجاڻي ڪئي، جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي سلسلي ۾ بين رٿائن سان گڏ 'انسائيڪلوپيڊيا ريسرچ سيل' ناهڻ جو فيصلو ڪيو ويو ۽ ساڳيءَ ئي تاريخ تي مذڪوره سيل قائم ڪيو ويو ۽ ترجيحي بنياد تي هن ڪم ۾ هٿ وڌو ويو. هن ريسرچ سيل ۾ عارضي بنياد تي به ڪارڪن مقرر ڪيا ويا. اداري ۾ اڳي ئي ڪم ڪندڙ ساٿين سان گڏ ويهي، هن رٿا لاءِ تفصيلي خاڪو ناهيو ويو.

سڄيءَ سنڌ مان انسائيڪلوپيڊيا لاءِ گهربل هر موضوع، عنوان، جهڙوڪ: سنڌ، سنڌوندي، سنڌ جي سماجيات، سنڌ جا ماڻهو سنڌ جا سگهڙ، سياڻا، ڏاها، چرچائي، هنر، هنرمند، راڄن جا چڱا مڙس، ڊاڪٽر، وڪيل، اُستاد، پروفيسر، حڪيم، طبيب، چورچڪار، سياستدان، سنڌ اسيمبلي، اُن جا ميمبر، سينيٽر، مشاهير، ماڳ، مڪان، ڍنڍون ڍورا، واهڻ وستيون، وڻ ٽڻ، ٻوٽا، جانور، جيوجنتر، پکي پسون، مال، ڍور ڍڳا، ٻولي، ثقافت ۽ اُن جا پهلو ريتيون رسمون، ادب جي تاريخ، افسانا، ناول، ناٽڪ، شعروشاعري، ڪتاب، رسالا، اخبارون، قومون، قبيلا، مذهب ۽ مذهبي تحريڪون، راڳ، ناچ، خانقاهون، اوتارا، اوطاقون، آستان، قبرستان، رانديون، وندرون، طعام، هار سينگار جو سامان، گهر، محل ماڙيون، گهٽيون ۽ پاڙا، ميلا ملاکڙا، فنونِ لطيفه، ڪاتب، ڪتابت جو فن ۽ خطاطي، ڏنڊا، شغل، شڪار، شڪاري، آبپاشي، آبپاشيءَ جا طريقا ۽ وسيلا، موسمون، مواصلات جا طريقا ۽ وسيلا، زراعت، سياست، سياسي تحريڪون، سائنس جون ايجادون ۽ پاڪستان وغيره موضوعن تي مشتمل خط ناهي، ضلعي ڪارڪنن ۽ مختلف ضلعن ۾ مختلف اديبن ۽ ڪارڪنن کي رهنمائيءَ لاءِ موڪليا ويا.

شيخ محمد اسماعيل صاحب سان گڏجاڻيون ڪري، ڪين هن تحقيقي مرڪز ۾ ٿيندڙ ڪم جي طريقي بابت ٻڌايو ويو. صبح ۽ شام ڪم ڪندڙ ڪارڪنن جي ڪم ۽ رڪيل رڪارڊ جي سلسلي ۾ ڪين سمجهايو ويو. شروع شروع ۾ هر ڪارڪن کي مختلف ڪتابن، رسالن ۽ اخبارن وغيره مان سلپن تي مواد ڪيڻ جي سمجهاڻي ڏني ويندي هئي. اهو مواد الف- ب وار سلپن تي اُتاريو ويندو هو. الف- ب وار سلپن تي لکيل مواد کي پوءِ تحقيقي مرڪز ۾ موجود 52 خانن واري ڪبٽ (Pigeon holes) ۾ الف- ب وار ورهايو ويندو هو. اُن کان پوءِ شيخ صاحب جي نگرانيءَ ۾ الف- ب وار سلپن تي جمع ٿيل مواد کي ترتيب ڏئي، انهن سلپن ۾ گڏ ڪيل مواد مان ڪچو ڊرافٽ تيار ڪيو ويندو هو جنهن کان پوءِ هو اُن کي رندو هڻي، آخري ڊرافٽ تيار ڪندو هو ۽ ان مواد جي نوڪ پلڪ ٺيڪ ڪندو هو پوءِ اهو مسودو ڪمپوزنگ لاءِ ڪمپيوٽر لئب ۾ انسائيڪلوپيڊيا لاءِ مقرر ڪيل آپريٽرن جي حوالي ڪيو ويندو هو.

ڪمپوز ٿيل مواد کي مرڪزي تحقيقي سيل ۾ شيخ صاحب پاڻ يا خان محمد جروار يا وري خالد آزاد وگهيي نظر مان ڪڍيو. انهن ۾ ٿيل درستين کان پوءِ اداري جي سيڪريٽري تاج جويي صاحب ڏنوءِ تاج صاحب جي درست ڪيل ڊرافٽ کي پوءِ مون نظر مان ڪڍيو ۽ ان جي وڌيڪ نوڪ پلڪ ٺيڪ ڪئي، ۽ مواد جي ضرورت تي هر لحاظ کان نظر وجهي، اُن جي اهميت جو خيال رکي، اُن ۾ سڌارا ۽ واڌارا به ڪيا ويا.

هتي هيءَ عرض ڪرڻ به مناسب ٿيندو ته مواد جي هر داخلا کي انسائيڪلوپيڊيا جي گهرجن مطابق شامل ڪيو ويو آهي. اداري ۾ هن پراجيڪٽ لاءِ قائم ڪيل سب ڪميٽيءَ اهو طئي ڪيو هو ته مواد ۾ صرف اُن ڳوٺ جي داخلا ڪئي ويندي، جنهن ۾ گهٽ ۾ گهٽ 300 کن ماڻهن جي آبادي هوندي، ۽ اُتي اسڪول کان سواءِ ٻي به ڪا سهوليت هوندي. البت اُهي ڳوٺ، جيڪي سماجي، ثقافتي ۽ تاريخي لحاظ کان اهم هوندا، پوءِ چاهي اُنهن ڳوٺن ۾ هاڻ پنج گهر به نه وڃي بچيا هجن، اُن ڳوٺ جو احوال ضرور ڏبو. ساڳيءَ طرح ماڳن، مڪانن، هنرن، هنرمندن، مختلف شعبن سان واسطيدار شخصيتن، ميلن ملاکڙن ۽ ٻي معلومات

داخل ڪرڻ لاءِ بہ اصولي طرح کي ڳالهيون طئي ڪيون ويون هيون. اهڙيءَ طرح مواد ۾ ڪيل سڌارن ۽ واڌارن کي ڪمپيوٽر آپريٽرن جي مدد سان مواد ۾ شامل ڪري، آخري ڊرافٽ تيار ڪيو ويو. جنهن جو مسودو پوءِ ايڊيٽر صاحبن کي شامل مواد تي تفصيلي، تنقيدي ۽ ماهرانہ نظر وجهڻ لاءِ موڪليو ويو.

هن اهم پروجيڪٽ لاءِ پنج ايڊيٽر جناب محمد ابراهيم جويو، ڊاڪٽر فهميده حسين، جناب امداد حسيني، ڊاڪٽر الهہ رکيو ٻٽ ۽ ڊاڪٽر شمس الدين تنيو مقرر ڪيا ويا. مون کي خوشيءَ سان اهو ميڄڻو ٿو پوي تہ هر ايڊيٽر پنهنجي ليکي هن جلد جي مسودي جو هر لفظ غور سان پڙهيو ۽ اُن ۾ مناسب سڌارا ۽ واڌارا ڪيا ۽ ماهرانہ مشورا ڏنا. چوندا آهن تہ ”جهجهن هٿين ڇپر ڪڇي.“ هيءَ ڪم بہ ڇپر جي ڪڇڻ کان هرگز گهٽ نہ هو.

انهيءَ مرحلي کان پوءِ جن جن داخلائن لاءِ تصويرن، خاڪن ۽ نقشن وغيره جي ضرورت هئي، اُهي خاڪا، تصويرون ۽ نقشا وغيره مختلف ڪتابن مان ۽ نئون مواد ماڻهن کان هٿ ڪري، واسطيدار داخلا سان گڏ مواد اندر شامل ڪيا ويا.

حوالاجاتي حيثيت:

(الف) ’انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا‘ واري پروجيڪٽ جي پهرئين جلد جو هيءُ پهريون ڇاپو اوهان جي هٿن ۾ آهي. هن پروجيڪٽ جو مسودو حوالاجاتي (Reference) مقصدن جو پورائو ڪري ٿو. هيءُ مسودو پنهنجي نموني جو هڪ واحد ۽ انوکي (Unique) قسم جو مسودو آهي، جنهن جو پهريون جلد اڍائي سالن اندر مڪمل ٿيو آهي، جنهن تي اداري اندر قائم ڪيل تحقيقي مرڪز ۾ هر مهيني لڳاتار اٺن ڪارڪنن، صبح ۽ شام، گهڻيءَ محنت، خلوص ۽ جذبي سان، پر معمولي اُجرت تي ڪم ڪيو آهي. اهڙيءَ طرح سڄيءَ سنڌ مان، ضلعي رابطہ ڪارڪنن کان سواءِ 100 کن محققن، پنهنجي پنهنجي تر مان اهو مواد هٿ ڪري موڪليو. انهن پنهنجي تر جي ماڻهن، ماڳن، مڪانن، درياهہ جي وهڪرن، واهن، ڍنڍن ۽ ڍورن کان سواءِ وڻن ٽڻن، گلن ٻوٽن، گاهن، جيتن، جانورن ۽ پکين کان سواءِ هنرمندن جهڙوڪ هارين نارين، ڪنڀارن، واڍن، وگهاملن، لوهارن، ڪورين ۽ ٻين جاتين جهڙوڪ: جتن، مهاڻن، ميربحرن، ماڇين، ڪولهين، ڀيلن، باگڙين، ربارين وغيره جي باري ۾ مفصل معلومات هٿ ڪري موڪلي. اهڙيءَ طرح مقامي هنرن، پرتن، اُنن ۽ گهوڙن جي سازن، سنجن، گهوڙن ۽ اُٺن جي پنڌن، بيمارين، پوک جي مڙني قسمن، ميون وغيره جي ڌار ڌار عنوانن تي مشتمل مواد، سنڌ جي ڌار ڌار خطن، جهڙوڪ: لاڙ وچولي، سري، ٿر، ڪوهستان، ڪاڇي، ڪاري، لس ٻيلي، ڪڇ، گجرات، ڪاٺياواڙ راجستان، سرائڪي خطي ۽ ٻين خطن جا اُهي عنوان، جيڪي سنڌ ۾ بہ عام آهن، اُهي گڏ ڪري موڪليا.

هن انسائيڪلوپيڊيا ۾ جاتيوار ۽ ڏنڏي وار عنوانن کان سواءِ ثقافت، تهذيب ۽ تمدن، هار سينگار، سونهن سجاوٽ، بيمارين، علاج، تاريخي جاين، وڙن ۽ وکرن، اصطلاحن ۽ پهاڪن، لوڪ ادب، معياري ادب ۽ راڳ ناچ سان واسطو رکندڙ عنوان پڻ ڏنا ويا آهن.

هن انسائيڪلوپيڊيا جي مطالعي سان معلوم ٿيندو سنڌ جي تاريخ، ثقافت، تهذيب ۽ تمدن، علم ادب، قومن، قبيلن ۽ جاتين کان سواءِ دنيا جي مشاهيرن، دنيا جي مذهبن، سياسي پارٽين، علمي ۽ ادبي نظرين، علمي ۽ ادبي صنفن وغيره تي مشتمل گهڻو ئي مواد هن جلد ۾ شامل ڪيو ويو آهي.

(ب) يقيناً هن جلد ۾ سنڌ جي هر حصي جو سؤ في صد مواد شامل ٿي نہ سگهيو آهي ۽ ڪافي عنوان رهجي ويا هوندا. رهجي ويل مواد کي هر جلد جي نون ڇاپن ۾ شامل ڪيو ويندو ۽ مواد جي شامل ڪرڻ جو اهو سلسلو هلندو رهندو. هن جلد جا اڳتي هلي ڪيئي ايڊيشن شايع ٿيندا، جيئن ٻين انسائيڪلوپيڊيائن جي حالت ۾ ٿيندو رهيو آهي.

(پ) ڪنهن بہ انسائيڪلوپيڊيا جي ترتيب ۽ تاليف هڪ مسلسل عمل آهي. ڪنهن بہ ٻوليءَ جي انسائيڪلوپيڊيا هڪ ڀيرو ترتيب ڏئي، پوءِ ڇڏي ڪانہ ڏبي، پر اهو هڪ لڳاتار عمل آهي، جنهن سان هر ڇپيل جلد ۾ هر سال يا ٻئي سال، سڌارا ۽ واڌارا پيا ڪبا آهن. هن قسم جي تحقيقي پروجيڪٽ لاءِ ٺاهيل مرڪزي سيل جو اهو ئي ڪم هوندو آهي تہ هر جلد ۾ شامل مواد ۾ ترميم ٿيندي رهي.

ٻيو تہ علمي فني ۽ ٻوليءَ جي لحاظ کان بہ ٻئي ايڊيشن ۾ سڌارا ۽ واڌارا ڪرڻا ضروري ٿيندا. پهرئين ايڊيشن کي سڌارڻو سنوارڻو ۽ وڌائڻو پوندو ۽ اها سوڌ سنوار، هر ايڊيشن ۾ جاري رهندي.

ٽيون تہ ٻين ملڪن وانگر سنڌ ۾ بہ ڪجھ عرصي کان پوءِ نون نون عنوانن ۽ مواد ۾ اضافو ٿيندو ويندو اهڙي مواد کي وقت جي حالتن مطابق، انسائيڪلوپيڊيا جي هر نئين ايڊيشن ۾ شامل ڪرڻو پوندو.

(ت) هن مسودي جي تخليق، ترتيب ۽ اُن ۾ سڌارا واڌارا ڪرڻ ڪو آسان ڪم نہ هو پر سيني ننڍين توڙي وڏن ڪارڪنن، وڏيءَ محنت سان، هزارن جي تعداد ۾ ڪتاب پڙهي، ماڻهن سان ملي، ماڳ ۽ مڪان گهمي، اُتان معلومات هٿ ڪري، سون جي

تعداد ۾ سلپون مرڪزي آفيس ۾ موڪليون، جن کي شيخ محمد اسماعيل صاحب ۽ سندن ٻين ساٿين، انسائيڪلوپيڊيا لاءِ گهربل اسلوب، طرز طريقي ۽ ٻوليءَ ۾ لکي، اُن کي ترتيب ڏيئي، آخري سلپ تيار ڪري، ڪمپيوٽر لئب ۾ وڌيڪ مرحلن لاءِ موڪلي، پوءِ ان جا پروف پڙهيا ۽ درستيون ڪيون. هاڻي هيءَ جلد پڙهندڙ جي سامهون آهي. ڪن تنگ نظر ماڻهن کي يقيناً هن جلد ۾ ڪئين عيب نظر ايندا. اهڙا ماڻهو هن ڪم مان ضرور عيب ڪڍندا ۽ خاميون ڳوليندا، پر منهنجي خيال ۾ مرڪزي تحقيقي سيل جي ڪارڪنن، ’تعليمي رٿابندي ۽ تحقيق لاءِ مشاورتي ڪميٽيءَ‘ جي ميمبرن ۽ ايڊيٽر صاحبن، هر لحاظ کان هن جلد کي پيش ڪرڻ جي لائق بنائي جس ڪٽيو آهي. سچ پچ تہ هن پروجيڪٽ جي شايع ٿيڻ سان سنڌ جي وڏي خدمت ٿي آهي ۽ ورهين کان ٿيندڙ انتظار جو پورائو ٿيو آهي.

هيءَ انسائيڪلوپيڊيا نہ صرف محققن ۽ عام ماڻهن لاءِ آهي، پر هر طبقي جي استادن ۽ شاگردن جي ضرورتن کي سامهون رکي تيار ڪئي وئي آهي.

آخر ۾ عرض آهي تہ انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا جي رٿا جي پهرئين جلد کي مڪمل ڪرڻ جو ڪاميابيءَ سان سهرو محترم شيخ محمد اسماعيل، تحقيقي مرڪز توڙي سنڌ جي ڏار ڏار علائقن ۾ رهندڙ محققن ۽ ايڊيٽر صاحبن جي سر تي ٿو سونهي؛ منهنجو تہ فقط نالو ڪم آندل آهي. آءٌ تہ لوڻ وجهي پٽ پائيوار ٿيو آهيان. ڪم تہ ڪارڪنن ڪيو آهي. آءٌ تہ هڪ اڻڄاڻ شخص آهيان. ڪارڪنن ئي منهنجو ڪنڌ مٿي ڪيو آهي ۽ مون کي پنهنجن ڪلهن تي کنيو آهي. اها محنت سڄي انهن جي ئي آهي. گيٽ اپ، فانٽ جي چونڊ لاءِ ڪمپيوٽر لئب جي انچارج محترم حسين ميمڻ، محترم ظفر ملڪاڻيءَ ۽ محترم اسدالله ڀُٽي ئي ڪم ڪيو آهي. انهن آپريٽرن جي ڪم جي نگراني امين محمد لغاري صاحب ڪئي، جنهن نهايت ئي تحمل، صبر، خلوص سان روزانو حاضر رهي، جنهن لڳاتار ۽ بنا ناغي جي هنن احبابن کان هن مسودي جي ڪمپوزنگ، اُن ۾ بار بار سڌارن، واڌارن ۽ درستين جو ڪم ڪرايو ان لاءِ ڪيس جس هجي. اهي ساٿي تہ هن شاهڪار جي تياريءَ ۾ اسان سيني کان وڌيڪ حصيدار آهن. ڏٽي سائين ڪين سدائين خوش رکي. محترم حسين آرٽسٽ کي ياد نہ ڪرڻ بي انصافي ٿيندي، جيتوڻيڪ هو تمام دير سان اسان جي هن ٽيم ۾ شامل ٿيو آهي.

منهنجي دعا آهي تہ ڏٽي تعاليٰ انهن سيني کي خوش رکي ۽ آباد ڪري، جن هن شاهڪار ۾ اسان سان گڏ ڪم ڪيو آهي ۽ اسان جو ساٿ ڏنو آهي.

جيئي سنڌ! جيئن سنڌ جا ماڻهو!

سنڌي ٻوليءَ جو فدائي

ـ ڊاڪٽر غلام علي الانا

هڪ سپني جي ساپيان

دنيا ۾ انسائيڪلوپيڊيائن تيار ڪرڻ جو ڪم لڳ ڀڳ 2000 سالن کان جاري آهي. انسائيڪلوپيڊيا (Encyclopedia) اصل ۾ يوناني ٻوليءَ جي لفظ Enkyklopaideia مان جُڙيو آهي، جنهن جي اصل معنيٰ هئي: ”مڪمل ڄاڻ جي سرشتي جو احاطو يعني مجموعي (all round) تعليم يا ڄاڻ“. ۽ اهائي وصف انسائيڪلوپيڊيا برٽنيڪا ۾ ڄاڻايل آهي، يعني: “Reference work that contains information in all branches of knowledge” (حوالاتي مواد، جيڪو ڄاڻ جي سمورين شاخن بابت معلومات مهيا ڪري)

سنڌي ٻوليءَ ۾ انسائيڪلوپيڊيا جي تياري هڪ خواب هو جيڪو اسان جي ڏاهن، عالمن ۽ اديبن ڪافي اڳ ڏٺو هو ۽ ان ڏس ۾ مختلف شخصن ابتدائي وکون به کنيون، پر سڦلتا گهٽ ٿي. سڪرمان’مهراڻ انسائيڪلوپيڊيا‘ عنوان سان به چار چوپڙيون شايع ٿيون. نوجوان محقق ڊاڪٽر محبت ٻرڙي ’سنڌي انسائيڪلوپيڊيا‘ عنوان سان هڪڙو ڪتابڙو ڇپرايو ; محترم ممتاز بخاريءَ ۽ محترم مختيار اُنڙ جهڙن نوجوانن، ريڊيو خيرپور ۽ ريڊيو حيدرآباد تان ”ريڊيو ڄاڻيٽي“ عنوان سان ڪيتري عرصي تائين؛ سلسلو هلايو ; ۽ سڀ کان وڏو ڪم سيوهڻ جي جهوني اديب ۽ استاد پروفيسر فتح الله صديقيءَ ڪيو، جنهن ڪيترن سالن تائين انفرادي طرح هن اسڪيم تي ڪم ڪري، رٽائرمينٽ کان پوءِ مليل رقم مان ”سنڌي انسائيڪلوپيڊيا“ (جلد پهريون: الف-ب) 2005ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. سيوهڻ جي ئي ٻئي ڄاڪوڙي شخص خيرمحمد ٻُرڙي پڻ ”ذاتين جي انسائيڪلوپيڊيا“ ساڳئي سال ڇپائي پڌري ڪئي. هنن ٻنهي شخصن کي لک شاباسون ڏئي سگهجن ٿيون، جن انفرادي طور تي اهم ڪم ڪري سنڌي ٻوليءَ جي جهوليءَ ۾ وڌو.

اهڙيءَ طرح مون به هڪ خُواب ڏٺو هو. جڏهن ”استاد بخاري اڪيڊمي“جي جوڙجڪ ۽ آئين جي تياريءَ جي سلسلي ۾ 1992ع ۾ غريب آباد، دادوءَ ۾ ’استاد بخاري جي گهر‘ هڪ گڏجاڻي ٿي هئي ته مون، سيد حاڪم علي شاهه بخاريءَ، عثمان ميمڻ ۽ قمر ڀان، هڪ خط لکي سنڌي ادبي سنگت، سنڌجي اُن وقت جي سيڪريٽري جنرل ادل سومري تي زور ڀريو هو ۽ لکيت ۾ هڪ دستاويز به تيار ڪيو هو ته ”سنڌي انسائيڪلوپيڊيا“ تيار ڪجي.

سيپٽمبر 1997ع ۾ جڏهن سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جو مون کي سيڪريٽري مقرر ڪيو ويو ۽ مون محترم امين لغاريءَ سان گڏجي اٿارٽيءَ جي پراڻي رڪارڊ کي اُٿلايو ۽ مختلف چيئرمينن جي دورن جا فيصلا ڏٺا ته مون کي”سنڌي انسائيڪلوپيڊيا“ بابت ڪجهه ڪاغذ نظر آيا، جن ۾ مختلف وقتن تي هن ڪم لاءِ ڪاميٽيون ٺاهي، ضلعن ۾ تحقيقي سيل قائم ڪرڻ جا فيصلا ٿيل هئا. 26 آڪٽوبر 1994ع تي ٿيل گڏجاڻيءَ ۾ هن رٿا جو ابتدائي خاڪو، سنڌ جي سڄاڃهي شاعر ۽ محقق تنوير عباسيءَ تيار ڪري پيش ڪيو هو. مون محترم حميد سنڌيءَ جي دور ۾ انهن پراڻن ڪاغذن جي آڌار تي محترم سيد حاڪم علي شاهه بخاريءَ، محمد عثمان ميمڻ ۽ خاص ڪري ممتاز بخاريءَ سان خط ڪتابت ڪري، ڪانئن انسائيڪلوپيڊيا جي سلسلي ۾ انهن طرفان تيار ڪيل مواد، خاڪي ۽ الف ب وار ترتيب ڏنل سِرن (titles) جو تفصيل گهرائي ورتو هو. ياد رهي ته ممتاز بخاريءَ، سنڌ ثقافت کاتي کي اهو خاڪو تيار ڪري موڪليو هو. ان عرصي دوران خوشقسمتيءَ سان 20 جولاءِ 1998ع تي ڊاڪٽر غلام علي الانا، اٿارٽيءَ جو چيئرمئن ٿي آيو ۽ سنڌي ٻوليءَ جي هن فِدائي شخص، ٿن ڏينهن اندر عملدارن جي، گڏجاڻي ڪوٺائي، انسائيڪلوپيڊيا تي هنگامي طور عملدرآمد ڪرائڻ جو فيصلو ڪرايو ۽ سنڌيءَ ۾ ”انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا“ بابت سيل جوڙي ڪم شروع ڪرائي ڇڏيو. هن ڏس ۾ محترم شيخ محمد اسماعيل جو پورهيو وساري نٿو سگهجي. هن حليم شخص، ڪارڪنن جي ٽيم سان صبح کان شام تائين ويهي جيڪا عرق ريزي ڪئي، ان جو آءٌ اکين ڏٺو شاهد آهيان. ڪجهه عرصو محترم خيرمحمد بلوچ به ڪارڪنن جي رهنمائي ڪئي، چيئرمئن ۽ سيڪريٽريءَ جي مشوري سان سڄيءَ سنڌ ۾ ماهرن ۽

ضلعي ڪارڪنن کي عنوان ڏيئي سوين خط لکيا ويا، جيڪي اداري جي رڪارڊ ۾ موجود آهن.پر بعد ۾ هڪ مرحلو اهڙو بہ آيو جو ڊاڪٽر الانا صاحب جي ڪوشش ۽ محنتن ۽ منهنجي خواهشن کي ضرب رسائي وئي، الاناصاحب جي هن اداري مان هلڻ وڃڻ کان پوءِ ترت ڇهن مهينن اندر مون کي بہ هن اداري کي خيرباد چئي، تعليم کاتي ۾ ٻيهر دخلڪار ٿيڻو پيو.

خوشقسمتيءَ سان هڪ ڀيرو وري جڏهن سنڌي ٻوليءَ جي اسڪالر ۽ هڪ وڏي علمي خاندان سان لاڳاپيل محترمہ ڊاڪٽر فهميده حسين، سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي چيئرپرسن ٿي آئي، تہ هن ٻيهرين مون کي اداري جي ’پبليڪيشن ڪاميٽيءَ‘ تي ميمبر ڪري ڪنيو ۽ ڪجهہ مهينن اندر مون کي پاڻ وٽ گهرائي هن اداري ۾ هڪ ڀيرو ٻيهر سيڪريٽري ٿي اچڻ جي آڇ ڪئي، جيڪا مون ان ڪري قبول ڪئي، جو ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب کان پوءِ ڊاڪٽر فهميده حسين اها شخصيت هئي، جنهن سان سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ ۽ واڌاري لاءِ ڪم ڪرڻ مون پاڻ لاءِ خوشقسمتي ۽ سعادت ٿي سمجهي، ڇاڪاڻ تہ هنن ٻنهي شخصيتن جي ڪم کان آءٌ اڳيئي آگاهہ هئس. هڪ شخص سان تہ مون گڏجي ڪم ڪيو هو ۽ ٻي شخصيت سان ذاتي طرح ۽ شاهہ عبداللطيف ڀٽائي چيئر جي حوالي سان منهنجا واسطا ڪافي عرصي کان قائم هئا، خاص ڪري سائين سراج ميمڻ، منهنجي پسنديده شخصيتن مان هو ۽ محترمہ ڊاڪٽر فهميده حسين ان جي ڀيڻ آهي.

ڊاڪٽر صاحبہ بہ ڊاڪٽر الانا صاحب وانگر انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا کي پنهنجي زندگيءَ ۽ اداري جو اهم مقصد سمجهي، هٿ ۾ ڪنيو. انسائيڪلوپيڊيا سيل جي نئين سر جوڙجڪ ڪئي ۽ مناسب شخصن کي هن سيل ۾ وٺي آئي. محترم بدر ابڙي صاحب جي تجربي، صلاحيتن ۽ علم کي آڏو رکي، ان کي هن پراجيڪٽ جو ڊائريڪٽر بڻايو ويو. محترم محمد عثمان ميمڻ جهڙي جاکوڙي ۽ محنتي شخص کي ريسرچ آفيسر مقرر ڪري، ٻنهي جي هٿ هيٺ لياقت ڀرين نوجوانن جي ٽيم کي هن سيل ۾ آندو ويو. ان سان گڏ محترمہ ڊاڪٽر فهميده حسين رات ڏينهن جنهن جانفشانيءَ سان ”انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا“ جي هن پهرئين جلد جي ايڊيٽنگ ۽ پروفنگ ڪئي آهي، اُن جا ڀاڙا ڪيس رب پاڪ ۽ سنڌي قوم ڏيندي.هن ڪم دوران سندس صحت تي بہ ڪافي اثر پيو پر سائين محمد يعقوب ’نياز‘ جي هن قابل فخر نياڻيءَ، صحت جي پرواهہ نہ ڪندي، ٻولي ماءُ سان جيڪو نينهن نڀايو آهي، اُن جو شاهد نہ رڳو آئون، پر اٿارٽيءَ جا ڪارڪن ۽ هن اداري جا در ديوارون بہ آهن. مون داڪٽر فهميده حسين جي رهنمائيءَ ۾ پنهنجي ”خواب“ جي تڪميل ماڻي آهي، جنهن جي خوشيءَ جو آءٌ اندازو نہ ٿو لڳائي سگهان.

انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا جو پهريون جلد، 100 گرام جي آرٽ پيپر تي، ڇئن رنگن جي ڇپائيءَ ۾، عالمي معيار جو تيار ٿي، جڏهن سنڌي پڙهندڙن جي هٿن ۾ اچي رهيو آهي تہ شيخ اياز جي هنن لفظن کي دهرائيندي، آءٌ فخر محسوس ڪري رهيو آهيان تہ:

ڳيو پاڻيءَ ڏڪ ۾، ٻوڙي جي ڪائين،
پنهنجي اوچي ڳاٽ کي، مُور نہ جُهڪائين،
تہ تنهنجي سائين، ذات ڏهوٽي تي وڃي!

هن جلد جي تياريءَ ۾ جيڪڏهن آءٌ اٿارٽيءَ پاران وزيراعليٰ سنڌ، جناب سيد قائم علي شاهہ، وزير ثقافت ۽ سياحت محترمہ سَسئي پليجو، سيڪريٽري ثقافت کاتي، محترم شمس جعفراڻيءَ جا ٿورا نہ مڃيندس تہ اها احسان فراموشي ٿيندي، ڇاڪاڻ تہ اداري جي گرانٽ نہ وڌي هاڻ هن رٿا لاءِ بجيٽ وقت اندر نہ ملي ها،تہ هي سالن جو خواب تڪميل تي اسان پهچائي نہ سگهون ها.

آءٌ محترم بدر ابڙي، محترم محمد عثمان ميمڻ، پنهنجن همڪار دوستن امين لغاريءَ، خالد آزاد، خان محمد جروار، انسائيڪلوپيڊيا سيل جي سمورن ريسرچ فيلو ۽ ريسرچ ڪارڪنن شوڪت چاچڙ، صفدر حسين ميرزا ۽ ٻين سان گڏ خاص ڪري ڪمپيوٽر آپريٽرن ۽ گرافڪ ڊزائينرن: محترم اسدالله ڀُٽي، محترم محمد رمضان تُرڪ، محترم تولارام سوٿهڙ، محترم محمد بخش ڀنگر ۽ محترم نظير احمد چانڊيي جو اداري پاران نهايت احسانمند آهيان، جن ڊاڪٽرفهميده حسين جي رهنمائيءَ ۾، منهنجون انتظامي سختيون ۽ فهمائشون بہ برداشت ڪيون، پر هن ڪم کي نهايت خوش اسلوبيءَ سان پورو ڪري ڏيکاريو. الله پاڪ کين خوش ۽ آباد رکي!

– **تاج جويو**